

Könyvek Togliattiról*

A 20. század, különösen az 1919 és 1964 közötti fele (azaz Togliatti aktív politikálásának periódusa) az emberiség történetének különösképpen ellentmondásoktól terhelt korszaka. Ő maga Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, a Kommunista Internacionálé (KI) titkáráként az antifasizmus frontvonalában küzdött, a háború után vitathatatlan érdemeket szerzett az olasz köztársaság alkotmányozási munkálataiban, a háború politikai, társadalmi és gazdasági ártalmainak felszámolásában. Később kiállt a hívő vallásos ember és a nem hívők egymást becsülő, megértő, közös célokért egymásra találó párbeszédéért. A közös cél az emberiség békéjének megóvása, a nukleáris veszély elhárítása volt. Újra és újra, akkor is javasolta a dialógust, amikor világnézete és politikai felfogása miatt a párbeszédre irányuló felszólítását közéleti és egyházi ellenfelei a kommunizmus (Moszkva) csábításának nevezték, és véletlenül sem gondoltak arra, hogy Togliatti (és az olasz kommunisták) képes lemondani az egyetlen párt uralmáról,¹ noha a kommunisták részvételével kidolgozott és megszavazott alkotmány szelleméből ez egyenesen következett. Togliatti ugyanis forradalmár volt, de realista szemlélettel közelített minden politikai célt, a forradalmat is, nem úgy, mint egyik kortársa és pártbeli vezetőtársa, Pietro Secchia, aki kész lett volna fegyveresen kierőszakolni Itáliában a szocialista forradalmat. Nézeteltérésüket szemlélteti az alábbi epizód: 1954-ben az Olasz Kommunista Párt (PCI) Központi Bizottságának ülésén Togliatti az atomháborút mint az emberiség érdekében ellentéteset elutasította, míg Secchia a közelében levő KB-tagok fülebe mormolta el vitatkozó kommentárját. „Korábban osztályról beszéltünk – mondta –, azután hazáról, most az emberiségnél kötöttünk ki... Meddig mehetünk még el?”²

Togliatti gondolkodásmódját jól mutatja ugyanakkor a kommunista párt megalapításának 1921-es története is. 1919-től az Olasz Szocialista Pártban egyre határozottabb platformon jelentkeztek a változást sürgető radikális áramlatok, amelyek képviselői a „bolsevik példa” (másként-két évtized múltán ez „modellbe” merevedve elveszti ideológiai-politikai vonzerejét) hatása alá kerülve szembeszálltak a tespedt pártvezetéssel. Ennek következménye lett a pártszakadás, a születésekor piciny káderpárt szervezése.

Többek között Togliatti személyes „bolsevik opciója” ma történeti szakkérdés, többnyire szakmai viták folynak róla, persze aktuális áthallásokkal. A sok vitatkozó között kevesen vagy talán (nyíltan) senki sem tagadja, hogy a fasizmus ellenében nagyon is indokoltnak és szükségesnek bizonyult Itáliában a harcos és kérelmelhetlenül antifasiszta kommunista párt léte. Togliatti

* Írásunk három könyv recenziója. Mindhármát a római Carocci jelentette meg a Gramsci Alapítvány és Intézet gondozásában: Roberto GUALTIERI–Carlo SPAGNOLO–Ermanno TAVIANI (szerk.): *Togliatti nel suo tempo*. 2007. 454 p.; Carlo SPAGNOLO: *Sul memoriale di Yalta*. 2007. 281 p.; Marco GALEAZZI: *Togliatti e Tito*. 2005. 271 p.

¹ Renato MORO: Togliatti nel giudizio del mondo cattolico. In: *Togliatti nel suo tempo*. I. m. 337–393.

² Carlo SPAGNOLO: i. m. 146.

kifejezetten e küzdelemben lett a párt első számú vezetője és az antifasiszta politika nemzetközileg is nagyra értékelt teoretikusa. A fasizmus elemzése munkásságának egyik kulcskérdése, és a KI VII. kongresszusán Dimitrové mellett az övé a legfontosabb beszéd – e tevékenysége azonban a magyar közönség előtt jórészt ismeretlen.³

Aldo Agosti – egy nagyszabású Togliatti-életrajz⁴ szerzője – a *Togliatti nel suo tempo* című konferenciakötetben közölt tanulmányában azt taglalja, hogy Togliatti igen korán, már 1922 végén az olasz történelmi fejlődés sajátosságából vezette le az olasz fasizmus jelenségét. A KI-nek küldött elméleti igényű elemzésében megállapítja, hogy a fasizmussal „az olasz társadalom és az állam válságának végső aspektusai bukkannak elő”. Hivatkozik „a fél-sziget nemzeti egyesítési folyamatának gyengeségeire”, az ország vezetésére felkészületlen „burzsoázia összetételének heterogén jellegére”, és arra, hogy a munkás- és parasztmozgalmak ösztönös, maximalista „felforgató” hajlamuk, és jórészt tagadásra épülő felfogásuk miatt nem akadályozhatták meg, hogy az uralkodó csoportok a fasizmus eszközével reagáljanak agitációjukra (az agitáció itt nem a propaganda szinonimája). Togliatti mindemellett nagy figyelmet fordított a fasizmussal azonosuló tömegek társadalmi-politikai jellemzőire, arra, hogy a kispolgári rétegek teremtették meg a fasiszta mozgalom és kiépülő rendszere tömegbázisát. Észrevételei között szerepel az is, hogy ezek a tömegek részt vettek az I. világháború utáni forradalmi hullámban és tapasztalva a kifulladás, reményeik, illúzióik beváltatlanságát, mozgolódásuk eltolódott a fasizmus irányába.

Togliatti körültekintő elemző módszere végigkíséri elméleti munkálkodását, segíti a KI antifasiszta irányvonalának kidolgozásában és a gyakorlati politizálásában. Intellektuális erejének az olasz történelmi fejlődés alapos ismerete a forrása – hívja fel a figyelmet a Togliatti-problémák jeles tudósa, Giuseppe Vacca és az ifjabb generációhoz tartozó Angelo d’Orsi. Nemzetközi horizontját ugyanakkor kétségkívül a KI-ban végzett munkája tágította. Moszkvában tökéletesítette a nemzetközi és a nemzeti sajátosságok és mozzanatok együttes kezelésének technikáját. Ezt a fajta dialektikus problémaközelítést a sikerekben és kudarcokban egyaránt telített háború utáni politikai idényben kamatoztathatta, amikor a Szovjetunióból hazájába visszatérve (1944) a PCI stratégiájának – „a szocializmus olasz útja” koncepcióinak – a meghatározásán dolgozott. A formula a 21. század elején – hátunk mögött az államszocializmus romjaival – anakronizmusnak hat, csak hogy a háború végén egyrészt más volt a kommunizmus perspektívája, másrészt a Szovjetunió tekintélye addig nem látott mértékű lett. Togliatti kritikusi azonban kizárólag a „rövid 20. század” vége felől nézik a történeteket, és így lényegében nem is értik Moszkvához, Sztálinhoz fűződő kapcsolatát.

³ A hazai szakirodalomban, önálló műben (*Fasizmus és válság*) utoljára 1983-ban Incze Miklós publikált Togliattiról ebben a vonatkozásban, 1976-ban az *Európai fasizmusok* című munkájukban Ormos Máriával társszerzőségben.

⁴ Aldo Agosti: *Togliatti. Un uomo di frontiera*. UTET Libreria, Torino, 2003.

A „vaskötélnek” emlegetett viszony magyarázata a Kommunista Internacionáléban töltött idő. Különbőféle szempontjait a konferencia is részletesen tárgyalta. A Togliattival kritikailag foglalkozó és a PCI „vonzásától” távolabb lévő kutatók⁵ egyértelműen az olasz vezető alárendeltségéről beszélnek. Nem csupán abban az értelemben, hogy a Szovjetunió külpolitikái és biztonsági érdekeit a KI titkáráként és a háború után is kiszolgálta (az előbbi tény, utóbbi azonban nem állja meg a helyét). Hanem abban az értelemben is, hogy Togliatti a „szocializmus olasz útja” nemzeti stratégiáját alárendelte a Szovjetunió ideológiai modelljének, külpolitikájának, vagyis a PCI „kettős lojalításban” gyakorolta politikáját: lojális volt a háború utáni olasz köztársasági demokrácia alkotmányos pluralisztikus rendjéhez, ugyanakkor lojális volt a szovjet modellhez és hű volt a „vaskötélhez” is, ami – úgymond – gátolta teljes körű legitimációját. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a PCI-hez közeli és távoli kutatók álláspontjaiban megfigyelhető bizonyos konvergencia.

Bár a Sztálin–Togliatti-viszony különböző szakaszainak a leírására most nem vállalkoznék (a kérdésről egyébként könyvtárnyi a szakirodalom), ám annyit mindenképpen leszögeznék, hogy 1945 előtt Togliattit felelősség terheli a sztálini apparátus eljárásaiban, amelyeknek a KI káderei, valamint az olasz emigránsok közül is többen áldozatul estek. Mentségére az hozható föl, hogy a „nappali sötétség” ördögi mechanizmusa őt sem kímélte, továbbá az, hogy Sztálin paranoiája többnyire azokat érte utol, akik politikai nézeteltérésekbe keveredtek vele.⁶

Togliatti szovjet tartózkodását feltűnő megértéssel ecsetelte Andreotti, aki a konferencián – ellentmondva a „túl sok iratot” tanulmányozó történészeknek – méltatta a kommunista vezetőt.⁷ Egy nem túl régen (1992-ben) az orosz archívumok mélyéből előkotort 1943-as dokumentumról mondta el véleményét. Togliatti ebben – a konferenciakötet bevezetőjében (szerzői a kötet szerkesztői) használt kifejezéssel – „cinikusan” kitért az elől, hogy közbeavatkozzon Sztálinnál a fogságba esett olasz katonák körülményeinek enyhítése érdekében. Togliatti – a problémát felvető pártbeli elvtársának, Vincenzo Biancónak írt levelében – szervilis módon utánozta és indokolta Sztálin nemtörődöm részvétlenségét az éh- és fagyhaláltól megtizedelésre kárhozott mintegy nyolcvanezernyi hadifogoly sorsát illetően, akiket a háborús (sztálini) politikai kultúra a „szovjet nép ellenségeinek” bélyegzett. Sztálin döntéséhez nincs mit hozzáfűzni – írta Togliatti –, továbbá: „A tény, hogy Mussolini háborúja és mindenekelőtt oroszországi expedíciója ezer és ezer [olasz] család számára tragédiával, gyásszal végződik, ez [Mussolini politikájának] a legjobb, leghatékonyabb ellenszere...”⁸

⁵ A *sztálinista Togliatti* címmel a konferencián tartott hozzászólásában Elena Aga Rossi szóvá tette a nem baloldali kutatók távollétét (267–273.).

⁶ Lásd Elena DUNDOVICH: *Nel Grande Terrore*. Uo. 124–157.

⁷ *La costituzionalizzazione dei Patti laterane*. Uo. 434–443. (Az *Egyenlítő* 2007/12. számában már említést tettem Andreotti felszólalásáról.)

⁸ A kérdésről lásd Maria Teresa GIUSTI: *Togliatti e i prigionieri dell'ARMIR*. Uo. 158–176.

Sztálinhoz fűződő viszonya szempontjából Togliatti politikai-politikusi tévedése – a referáló kutatók és e sorok szerzője szerint – főként abban állt, hogy az 1956-ban beindult desztalinizáció folyamán nem vállalkozott Hruscsov leleplezésénél mélyrehatóbb elvi-politikai feltáró és elemző vizsgálatra, holott erre minden képessége megvolt. Halogatta a sztálini kultusz analízisét, hallgatásba burkolózott és ezzel Sztálin még meglévőnek hitt politikai tőkéből igyekezett menteni a maradékot. Ilyen azonban 1956-ra már nem létezett.

A szovjet vezetés (és maga Hruscsov) rossz néven vette Togliatti híres interjúját, amelyben fölvázolta a sztálinizmus kritikájának átgondoltabb és az egész rendszerre történő kiterjesztését. Az interjút jelen pillanatig vitatja a szakirodalom. Marcello Flores például (nem vett részt a konferencián) úgy gondolja, hogy Togliatti „ortodox marxistaként” a szovjet bűnöket nem Sztálin, hanem a történelmi körülmények számlájára írja, miáltal a Hruscsovnál radikálisabbnak tetsző kritika valójában Sztálin teljes körű felmentése. Spagnolo ezzel szemben azt állítja, hogy Togliatti a szocialista rendszernek rója fel az elkövetett hibákat és törvénytelenégeket, következésképp egyetlen individuum hibáinál és felelősségénél komolyabb és súlyosabb „gondra”, a rendszer hibájára terelte a szót. Ezen felül az interjú a szocialista országokon belüli kritikák, a „másképp gondolkodás” „ősnymtatványa” lett – írta Spagnolo, jelezve, hogy Lukács Györgynek a Szovjetunióra vonatkozó első kritikai megjegyzései egy időben keletkeztek Togliatti gondolataival.⁹

A már sokat emlegetett „vaskötélék” természetesen hatással volt a PCI politikájára. Togliatti – aki meggyőződéssel hitte és támogatta a szovjet perspektívát – azzal a dilemmával szembesült, hogy miképpen alapozható a szocializmus „első országára” mint erőforrásra pártjának nemzeti elkötelezettségű stratégiája. Itt persze két külön és valószínűsíthetően összeegyeztethetetlen koordináta-rendszerről volt szó, ami azonban rendkívül lassú tempóban vált világossá Togliatti előtt. Pedig ez a „vaskötélék” akadályozta a PCI átütő sikerét, azaz a kormányra jutását. Ezzel szemben Silvio Pons (több írása) szerint a kommunista párt legitimációs küzdelmében áthágathatatlan akadály lehetett az olasz társadalomban szilárdan jelenlévő jobboldaliság, és így nem kizárt, hogy a viszony lazítása több eredményt hozott volna-e a pártnak.

E kérdéskör magyar szempontból az 1956-os magyar felkelés kapcsán különösen is fontos. Carlo Spagnolo, Marco Galeazzi és mások aprólékosan körbejárják 1956. októberi SZKP–Togliatti-levélváltás, illetve Nagy Imre és társai halálra ítéltetésének dokumentációját, mivel az adatok mindkét esetben Togliatti felelősségét firtatják. Spagnolo egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a Togliatti-levélnak csak a szovjet-orosz archívumunkban van nyoma, Rómában még a másolata sem lelhető föl. Másrészt megjegyzi, hogy Togliatti szerepének túlértékelése lenne, ha valaki a második magyarországi szovjet

⁹ Vö. Carlo SPAGNOLO: i. m. 134–135.

beavatkozásról szóló döntésében megállapítaná a felelősségét. Spagnolo és Galeazzi alapvetően vitatja Federico Argentieri tételeit, amelyek szerint Togliatti közreműködésével született meg Nagy Imre elítélése. Spagnolo szerint az 1957-es moszkvai nemzetközi párttanácskozás alkalmával létrejött PCI-MSZMP-megbeszélésen a moszkvai tanácskozás dokumentumát vitatták, Nagy Imre ügye érdemben nem merült föl. Spagnolo *feltételezi*, hogy a Varsói Szerződés országainak pártvezetői 1958. május 24-i moszkvai találkozásán döntöttek Nagy Imre és társai kivégzéséről, ami mentesítené Togliatti Nagy Imre halálában viselt bármilyen közvetlen felelőssége alól. Spagnolo és Galeazzi azonban negatív módon ítéli meg, hogy Togliatti ebben az ügyben nem fordult szembe a VSZ pártvezetőivel – jöllehet Spagnolo 1956-os politikafilozófiai reflexióiban tapintja ki a Szovjetunióhoz fűződő kötelek elszakításának első jelét.

Togliatti nemzetközi szereplésének legfőbb jellegzetességei jugoszláv relációban is felmérhetők: a kommunizmus ügyének a Szovjetunióval összeforrt szolgálata, de egyúttal az önálló nemzeti és nemzetközi útkereséshez szükséges külső viszonyítási alapok és támpontok következetes kutatása is.

A nem egyszerűen határvitát okozó trieszti kérdés révén jól tanulmányozható a nagyhatalmak diplomácia csatározása, a két ország közötti konfliktus, illetve kommunista mozgalmaik bonyodalmassá váló kapcsolatrendszere (ez „lent” létesített kapcsolatokat is jelent, nemcsak a két pártvezetés tárgyalásait). A régió olasz kommunistaiban, a baloldali munkásokban a háború végén érthető jugoszláv szimpátia izzott. A két kommunista párt között az antifasiszta ellenállásban kialakult együttműködés kihatott a háború utáni helyzetre is. Mindazonáltal Tito Triesztet elfoglaló akciója 1945 májusában idegborzoló reakciókra ösztökélte az olasz baloldalt. A vitás, hosszú éveken át húzódó szituáció végül megoldódott, ám különböző félreértések és tévhitek mind a mai napig terjengenek az érintett olasz vidék közvéleményében. Több olasz kutató (Agosti, Galeazzi, Pons) dokumentumokkal igazolja, hogy Togliatti Tito 1945-ös trieszti invázióját és Triesztet követelő politikáját az olasz nemzeti érdek megsértésének tartotta. 1946 tavaszán részletes levelet írt álláspontjáról Maurice Thoreznek¹⁰ abból az alkalmából, hogy a Francia Kommunista Párt elméleti folyóirata publikálta Stefan Mitrovič polemizáló cikkét a trieszti kérdéstről. Togliatti ebben a levélben a leghatározottabban kardoskodott Trieszt és lakóinak olaszsága mellett. Hangot adott annak, hogy a város annexiója tűrhetetlen és semmibe veszi olasz elvtársai nemzeti érzelmeit. Lenin pozíciójára utalt a finn kérdésben, valamint az orosz–lengyel háborús viszálykodásokra, és arra emlékeztette Thorezt, hogy amikor a kommunista mozgalom elhanyagolta a nemzeti kérdést, mindig vereséget szenvedett.

Az olasz–jugoszláv pártközi kapcsolatokat Trieszt problémáján túl nagymértékben összekuszálta Togliatti és a PCI Moszkva iránti hűsége és inten-

¹⁰ A hosszú levelet teljes egészében lásd Marco GALEAZZI: i. m. 71–76.

zív részvétele a „láncos kutya” kampányában. Az olasz pártban mellékesen tovább éltek a jugoszlávbarátság egyébként elszigetelt jelenségei, míg a szabad trieszti terület önálló kommunista pártja – a Spanyolországot megjárt Vittorio Vidali vezetésével – a PCI-nél is sztálinistább propagandával támadta Tito politikáját, igencsak zavaros helyzeteket teremtve a szovjet–jugoszláv viszony helyreállításának 1955–56-os aktusait követően. Togliatti nem volt rest belátni a katasztrofális melléfogást és írásaiban lassú, megfontolt elvi-politikai vezeklésre szánta el magát, egyúttal igyekezett kordában tartani az „idomíthatatlan internacionalista”¹¹ Vidalit, sőt Titót meglátogatva, 1956 tavaszán Canossát járt Belgrádban. Tárgyalásairól nagyvonalúan nyilatkozott, kiemelte a jugoszláv tapasztalat politikai értékét.

Befejezésül Togliatti élete utolsó nyolc évében lezajlott vívódásaira utalnék, arra, hogy elméleti igényességgel, jól működő gyakorlati érzékkel mutatott rá a kommunista mozgalomban gyülemelő ellentmondásokra. Külön álláspontot képviselt a szovjet–kínai vitában, szóvá tette a pártközi ütközőpontokat, a szocializmus és demokrácia, a nemzeti és nemzetközi dialektikájának feltáratlanságát, a gazdasági stagnálás okainak felderítetlenségét (ezeket halála előtti jaltai feljegyzésében összefoglalta), kiállt a kultúra, a vallás szabadságának tilalmak nélküli elismerésért.

Pankovits József

Az utazás gépesítésének hőskora^{*}

Napjainkban, amikor a „Csalagút” megépítése után 2 óra és 15 percnyi száguldással Párizsból Londonba érhet az utas, mondhat-e az olvasónak bármilyen érdemlegeset egy könyv, amely a 30–40 kilométeres óránkénti sebességgel közlekedő 19. századi vonatokkal foglalkozik? A kérdésre bizonyára igen-nel válaszol, aki rászánja magát e nem nagy terjedelmű kötet (220 oldal) megismerésére. És nemcsak azért, mert a *kezdetek* rendszerint érdekes információkat hordoznak. A könyv nagy műveltségű szerzője nem száraz eseményhalmazként tár eléink egy fontos technikatörténeti fejleményt, hanem olvasmányos és izgalmas témavezetéssel mutatja meg a tudomány, a technika és a társadalom dinamikus kölcsönhatásait a gépesítés kibontakozásának klasszikus korszakában, a 18. és a 19. században. Az egyik legfontosabb fejlemény akkor: a közlekedés gépesítése.

A közlekedés már az ókorban is az egyik legfontosabb emberi tevékenységnek számított. Minél távolabb élő emberek találkoztak utazásuk révén egymással, annál több új ismerettel (tárgyi, mesterségbeli, elméleti ismeret-

¹¹ Uo. 145.

^{*} Wolfgang Schivelbusch: *A vasúti utazás története*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 220 p.